

Медвідь Н. С.,
докторант кафедри стилістики української мови
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛЕКСИКА ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація. У статті розглядаються лексеми на позначення суспільно-економічних понять, які функціонували в діловій мові XVII–XVIII ст. Визначено тематичні групи лексики та місце виокремлених одиниць у лексичній системі української мови. Здійснено лексико-семантичний аналіз суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини.

Ключові слова: історична лексикологія, лексична система української мови, суспільно-економічна лексика, тематичні групи, семантика, лексико-семантичний аналіз.

Постановка проблеми. У процесі історичного розвитку лексична система української мови постійно збагачується. Тривале перебування Україна під чужими економічними та політичними впливами відбилося на історії формування суспільно-економічної лексики, тому постає питання про шляхи й фактори виникнення цих слів, їх семантичне наповнення та функціонування.

«Ділові документи давньоукраїнської літературної мови були об'єктом численних лінгвістичних студій, присвячених дослідженню фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей пам'яток» [1, с. 99].

Історію економічних лексем в українському мовознавстві вивчали Т. Панько, А. Покровська, М. Дячук, В. Чуєшкова, І. Навальна, Ю. Пастернак, Я. Плоткіна, В. Чорновол. Проте праць, присвячених дослідженню суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини, немає.

Мета статті – лексико-семантичний аналіз суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія формування лексики на позначення економічних понять бере початок із праслов'янського періоду. Процес подальшого її становлення здійснювався переважно на базі тих елементів, які українська мова успадкувала з праслов'янської.

Протягом XVII–XVIII ст. в українській мові продовжують уживатися утворення давньоруської мови і староукраїнської ділової писемності, засвідчені пам'ятками Київської Русі й XIV–XVI ст.

З поступовим розвитком суспільства та мови у сфері торговельно-економічних відносин виникають нові слова, котрі утворилися на ґрунті української мови й основі спільнослов'янської лексики. Міжнародні економічні зв'язки українських земель зумовили появу нових запозичень, переважно із західноєвропейських і східних мов [2, с. 16].

Суспільно-економічну лексику, засвідчену в діловій документації Гетьманщини, можна розглядати в межах трьох тематичних груп: 1) лексика, що вживається на позначення понять, пов'язаних із торгівлею; 2) лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком і грошово-платіжними розрахунками; 3) лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими відносинами [3, с. 78].

Лексика, що вживається на позначення понять, пов'язаних із торгівлею, представлена переважно загальнослов'янськими словами живої розмовної мови, яка майже всі збереглися в сучасній українській мові. Цю групу становлять насамперед назви різних дій і понять, що стосуються продажу й купівлі.

Як і в сучасній українській мові, назви дій, пов'язані з продажем, представлені префіксальними та префіксально-суфіксальними утвореннями з давнім спільнослов'янським коренем -да-: *продавати, запродати, спродати* тощо: «... я нѣ по(д) каки(м) выдомъ продавать не должень» [4, с. 47], «В(ѣ) работизну инъшим людемъ запродуѣ(т) <, > якъ і тепе(р) насъ запрода(л) за чотири(с)та золоту(х)» [4, с. 55], «Все унѣяте розрабили з(ѣ) ляхами и спродали» [4, с. 56], «Тоѣ сѣно прика(ж)чикъ спродавши немалою ценою, накупи(т) гречки...» [4, с. 109].

Назви, що позначають купівлю, репрезентовані префіксальними та суфіксальними утвореннями з коренем -куп- (від давнього слов'янського засвоєння з готськ. *kaupon* [5]): *купувати* (сучасне *купувати*), *куплено, покупка, купле(н)ніє* (західноукраїнське діалектне *куповане*, сучасне літературне *купування*): «Которій посторонные ремесники того ремесла не мають купувати скота безъ оповѣди цехми(ст)ревой» [4, с. 106], «... куплено цибульъ вѣнковъ 309, всякой вѣнок по 2 (ко)» [4, с. 127], «... визичиль я вѣ него, Савицкого, на необходимую надобность, на покупку козачей строевой лошады» [4, с. 136], «У его, – мови(т), – грамоти непра(в)дивіє купле(н)ніє <, > а у мене правдивіє» [4, с. 170].

До назв торгових приміщень належать слова *корчма*, успадковане зі староруської мови (староруське *кърчма*). Як і в добу Київської Русі, означає приміщення для продажу алкогольних напоїв: «В ко(р)чмахъ кого за(с)тану(т) в ночь на(д) напи(т) комъ забавлюючогося...» [4, с. 64].

До цієї тематичної групи лексики треба зарахувати слово *ярмарокъ*, яке належить до давніших засвоєнь із німецької мови (з нім. *jahrmarkt* [5]) і в документах виступає в такому ж значенні, як і в сучасній українській мові: «... а впредъ ставши на работъ <, > должны мы по частямъ денги брать а именно <, > в десятовській ярмарок 20 (р.) да у восенъ обѣ Успеній Прѣстѣя Бѣы 20 (р.)» [4, с. 94].

Лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком і грошово-платіжними розрахунками, звітуванням, наданням чого-небудь у борг тощо. До слів, що означають поняття обліку, треба зарахувати такі лексеми, як *приходъ* (сучасне *приход*), *росходъ* («росхід – росходъ» [6]). У пам'ятках ці слова означають поняття «дохід», «прибуток» або, відповідно, «видаток», «витрата»: «... позволяемъ всякие приходи з млина... на свои потреби оборочати» [7, с. 773], «... каждій такъ з чину козацкого, яко теж и мѣского стану обивателей переяславскихъ, которій тилко шинковатимет горѣлкою, меновите козакъ по талару, а

мещанинь по пять золотих, на четверть року, на расходи мьские отдавалъ... [7, с. 756].

До облікової лексики варто зарахувати такі слова, як *личба*, що вживається на позначення поняття «облік»: «... позволяемъ вини до скринки братерской того жъ цеху купъ двадцати братиш личби литовской» [7, с. 896], *сума* (з лат. *summa* [5]), що в документах має кілька семантичних відтінків, а саме: а) загальна кількість чого-небудь; б) число, що є результатом математичного складання: «... посылаем от боку нашего пана Івана Ломьковского, товариша значного воскового, которому з скарбу нашего воскового, давши певну суму, злецилисмо оному, абы онъ грошовымъ всьх вас, уважаючи по годности и заслугах, уконтентовал датком» [7, с. 756].

Фінансово-бухгалтерським терміном у досліджуваних документах є й таке іншомовне засвоєння, як уживане й тепер в українській мові слово *кошт* (з польськ. *koszt* [5]) у значенні «грошові засоби»: «Такожъ и для его услуженія два мужика и две жєнцини на моемъ коштѣ и на мое(мъ) соде(р)жаній» [4, с. 92], «... должны мы будем своимъ коштомъ всю ту порчь здѣлать по настоящему» [4, с. 93], «... я ожени(л) своим ко(н)штом (за которую жєни(т)бу о(н) минъ заплати(т) обиця(л)ся)» [4, с. 87].

Стійке термінологічне словосполучення *готови гроши* вживається в значенні «готівка»: «... повинень дати до скри(н)ки талярь готови(х) гроше(й)» [4, с. 106].

Лексика, що вживається на позначення понять, які стосуються платіжних операцій, виплачування й одержання платні, представлена переважно словами, пов'язаними з компенсацією вартості: *платити*, похідні від нього *заплатити*, *уплатити*, а також загальноновживані слова, що у відповідних контекстах означають дії, пов'язані з одержуванням і витрачанням грошей, як-от: *взяти*, *дати*, *видати*, *отдати* тощо: «И за свою працю взя(л) у w(т)ца моего таляре(й) два» [4, с. 86], «... мусьли и ему килкодеся(т) чирвони(х) дати» [4, с. 49], «... давано талярей два(д)ця(т)...» [4, с. 173], «... мѣемъ и поголовицу заплатити» [4, с. 170], «... и я... Макару [без]ви(н)не безчестія платити(т) не хотель» [4, с. 86], «... обовязуюсь безъ всякого суда и права удвое уплатить<, > то есть восемьдесятъ восемь рублей» [4, с. 139].

У документах зустрічається низка слів, що виражають поняття, пов'язані з позичанням грошей і сплатою боргу. Майже всі ці слова, у тому числі й засвоєні з інших мов, збереглися в сучасній українській мові.

На позначення поняття «борг» уживається давнє *долг* (західноукраїнське говіркове *довг*) і його похідні: «... движимими(х) и недвижимими(х) пожитковъ<, > крѣпосте(й) <, > долгови(х) писе(мъ) и други(х) паперовъ осталось...» [4, с. 44].

Поняття «дати кому-небудь гроші в борг» або «дати кому-небудь щось у тимчасове користування» позначається словом *визичити*: «... визичилъ<, > я в него, гідна Дольнского, на свою надобность денегъ сорокъ четыре рубль...» [4, с. 138–139].

На позначення поняття «чий-небудь боржник», «людина, зобов'язана щось повернути кому-небудь» уживається загальноновживане й тепер в українській мові слово *винень* (короткий прикметник від *вина*): «А еще остався винѣ(н) бра(т) мо(й) минъ копъдеся(т)» [4, с. 87].

Лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими відносинами, представлена назви видів власності й матеріальних цінностей; словами, що вказують на майново-правові відносини; назвами, що виражають поняття, пов'язані з діловими договорами про виконання певних робіт.

На окремий вид земельної власності вказує слово *кгрунтъ*, що в документах означає переважно поняття «земельний наділ» або «земельні угіддя»: «... там, где кгрунта ихъ монастырские прильгают...» [7, с. 758].

Загальна назва металічних знаків, що є мірою вартості при купівлі-продажу та означає поняття «гроші», у документах позначається словом *гроши*: «... повинень дати вини цеховой шагъ грошей» [4, с. 106].

Слово *скарбъ* уживається найчастіше у словосполученнях *скарбъ войсковий*, *скарбъ мьсцкій* тощо й позначає «каса і гроші та дорогоцінності, які в ній зберігаються»: «1745 году генваря 23 дня прийнято денегъ в скарбъ войскови(й) о(т) пана Симона Лизогуба у винокурних казановъ четириохъ показаницини четири рубль и восемъдесять копѣекъ<, > а в приеме денегъ дана квитанцѣя» [4, с. 132].

Із майново-правовими відносинами між людьми в суспільстві, як і в сучасній українській мові, на означення надання чого-небудь у власність використовуються головним чином загальноновживані слова, утворені на основі давнього спільнослов'янського кореня -да-: *дати*, *видати*, *надати*, *передати*, *подати*, *продати* тощо: «А к тимъ млинамъ еще ... надаемо ему млинъ Прокоповъ Плоскининъ» [7, с. 763].

Поняття «мати що-небудь у своєму володінні» передається словами *держати*, *владѣти*: «... теперь самому, и потомъ его потомкамъ, всьми тими добрами... слушине владѣти» [7, с. 764].

В аналізованих пам'ятках зустрічаються також слова, які вживаються на позначення деяких понять, так або інакше пов'язаних з орендою та орендуванням. Поняття «віддати що-небудь в оренду» позначається словом *запродати*: «... в(ь) работизьну иньшимъ людемъ запродуе(т), якъ і тепе(р) насъ запродал(л) за чотири(с)та золоту(х)» [4, с. 55]. Це слова вживаються й тепер в українській мові.

Економічні відносини між людьми в суспільстві в документах виражають різні термінологічні дієслова та словосполучення. Значна частина з них зберігається в українській мові й досі. До них можна зарахувати такі слова і словосполучення, як *задати* – «дати частину суми, сплачуваної наперед при купівлі чи складанні договірних умов», *взяти задаток* (сучасне *задаток*): «... въ задатокъ взяли мы 20 (р.) денегъ» [4, с. 94].

У документах на вияв згоди тієї сторони, що погоджується виконувати свої договірні зобов'язання, вживається слово *зезволенье*: «... однакъ они обратившия, за сполнимъ своимъ зезволеньемъ, всьмъ тимъ господаромъ своими грошии сплатили...» [7, с. 771]. Про поширення цього слова в українській мові свідчать тогочасні словники.

Суспільно-економічна лексика ділової документації Гетьманщини характеризується перевагою слів живої розмовної української мови над книжними та механічно засвоєними специфічними термінами іноземного походження; широким використанням загальноновживаних слів, що зберігаються й у сучасній українській мові; наявністю власної та засвоєної з інших мов термінології, яка використовується для передачі різних суспільно-економічних понять, що були властиві тогочасному суспільству.

Висновки. Загалом в українській діловій документації Гетьманщини спостерігається процес стабілізації засобів вираження понять, пов'язаних із суспільно-економічними відносинами, вироблення економічної термінології на основі автохтонної та іншомовної лексики.

Перспективність подальших досліджень полягає в необхідності системного вивчення інших груп лексики в діловій документації Гетьманщини.

Література:

1. Медвідь Н.С. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст. Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки». Ніжин, 2013. С. 99–104.
2. Становлення і розвиток української економічної термінології / укладач Н.А. Ковальська. Одеса: ОНЕУ, 2012. 62 с.
3. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XV – поч. XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 164 с.
4. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док. / упоряд., авт. передм. та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. 392 с.
5. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Słownik_etymologiczny_języka_polskiego.
6. Словарь української мови: в 4 т. / упор. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. URL: http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/52799-roskhid.html#show_point.
7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / уклад. І. Бутич, В. Риневич та ін. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2004. 1087 с.

Медведь Н. С. Общественно-экономическая лексика деловой документации Гетманщины

Аннотация. В статье рассматриваются лексемы для обозначения общественно-экономических понятий, которые функционировали в деловом языке XVII–XVIII в. Определены тематические группы лексики и место выделенных единиц в лексической системе украинского языка. Осуществлен лексико-семантический анализ общественно-экономической лексики деловой документации Гетманщины.

Ключевые слова: историческая лексикология, лексическая система украинского языка, общественно-экономическая лексика, тематические группы, семантика, лексико-семантический анализ.

Medvid N. Social and economic vocabulary of the Cossack Hetmanate business documentation

Summary. The article deals with the words expressing social and economic concepts that functioned in the business language of the seventeenth and eighteenth centuries. Thematic groups of vocabulary and the place of isolated units in the lexical system of the Ukrainian language are determined. The lexical and semantic analysis of the social and economic vocabulary of the business documentation of the Cossack Hetmanate is carried out.

Key words: historical lexicology, lexical system of the Ukrainian language, social and economic vocabulary, thematic groups, semantics, lexical and semantic analysis.